

૨.૧ જૈન ભૂગોળનો પરિચય

જેમ 'ભૂગોળ' શબ્દ ખોલતાં જ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, તારા, ખંડ, સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, શહેરો, નગરો વગેરે અનેક કલ્પના દ્રશ્યો નજર સામે આવી જાય તેવું બને,

તેવી રીતે કોઈ અત્યારે આપણને પૂછે કે તમે ક્યાં રહો છો? એટલે વિવિધ અપેક્ષાઓ આપણે જવાબ આપવાના કે એશિયાખંડમાં, તેમાં ભારતદેશમાં, તેમાં ગુજરાત રાજ્યમાં કે (મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં) તેમાં અમદાવાદ શહેરમાં, તેમાં પણ અમુક વિસ્તારમાં, અમુક સોસાયટીમાં અમુક બિલ્ડીંગમાં અને અમુક નંબરના ફ્લેટમાં એ પ્રત્યેક જવાબ અપેક્ષાએ સાચા છે.

એજ રીતે વર્તમાન 'પૃથ્વી'નો કોઈ પરિચય પુછે એટલે જવાબ મળવાનો તેમાં ૬ ખંડો - ૬ મહાસાગરો-લગભગ ૧૮૦ દેશો તેની અમુક રાજધાનીઓ, અમુક પર્વતો નદીઓ વગેરે વગેરે (ત્યારે બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે આ દરેક સ્થળો ક્ષેત્રો વચ્ચેનું અંતર કેટલું? સંખ્યા કેટલી? તેનો વિસ્તાર, આકાર વગેરેની પણ જિજ્ઞાસા રહેવાની) ત્યારે વર્તમાન વિશ્વ અને તેની ભૌગોલિક સ્થિતિ જે જણાય છે અને મનાય છે. તેની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મની ભૂગોળ ઘણી વ્યાપક - વિશાળ અને કલ્પનાતીત છે. જે ભગવાન મહાવીરે તેમના અચિંત્ય કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશમાં-તપ-સાધનાની સિદ્ધિ પછી અપૂર્વ જ્ઞાન વડે ખતાવી છે.

માનવીની અદમ્ય શોધ ખોળની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિએ તેના પરિમિતિ સાધનો વડે જે જોવાયું તેટલું જ મનાયું. અમેરિકા ખંડની શોધ કોલંબસે કરી તેમ કહેવાયું પરંતુ તે પૂર્વે શું અમેરિકાનું ભૌગોલિક અસ્તિત્વ ન હતું? અર્થાત્ હતું જ આવું ઘણું બધું શોધ-સિદ્ધિ વગરનો ભૂગોળનો વિષય રહેલો છે. જેની વિગતે માહિતિ જૈન ધર્મના ભૂગોળમાં મળે છે અને જે સંશોધનનો વિષય પણ છે.

જૈન ધર્મ પ્રમાણે ઉર્ધ્વલોક-અધોલોક અને મધ્યલોકમાં જે મધ્યલોક છે તેને તીર્થાં લોક પણ કહેવાય છે. તે સંપૂર્ણ વિશ્વની ભૂગોળ છે. આ મધ્યલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો-સમુદ્રો-પર્વતો વગેરે આવેલાં છે. જેની ચોક્કસ સંખ્યામાં ગણતરી કરી શકાતી નથી, પરંતુ જ્યાં માનવીય વસ્તી વહેવાર અને જીવન રહેલું છે તે 'અટીદ્વીપ'ના નામે 'મનુષ્યક્ષેત્ર' તરીકે ઓળખાય છે. આ મનુષ્યક્ષેત્ર, અટીદ્વીપ અને બે સમુદ્રનો બનેલો છે.

અટીદ્વીપ ૪૫ લાખ યોજનનો છે. તેમાં તિર્થાંલોકની મધ્યમાં સૌથી પ્રથમ ૧ લાખ યોજનનો ગોળાકાર જંબૂદ્વીપ છે. તેને ફરતો ૨ લાખ યોજનનો લવણસમુદ્ર છે. તેને ફરતો ૪ લાખ યોજનનો ઘાતકીખંડ દ્વીપ છે. તેને ફરતો ૮ લાખ યોજનનો કાલોદધિસમુદ્ર છે. તેને ફરતો ૮ લાખ યોજનનો અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ છે. આ રીતે અટીદ્વીપમાં ૨૧૧ દ્વીપ અને બે સમુદ્ર રહેલા છે. અને તે સર્વ મળી ૪૫ લાખ યોજન થાય છે. આ સમુદ્રો વર્તુળાકાર હોવાથી બન્ને બાજુની ગણતરી કરતાં અટીદ્વીપ ૪૫ લાખ યોજનનો ગણાય છે.

જંબૂદ્વીપ-ઘાતકી ખંડ અને અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં અટીદ્વીપમાં જ મનુષ્યો હોય છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૨૯નાં આંક જેટલી છે. (૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬) અર્થાત્ ૨ ના છઠ્ઠા વર્ગ જેટલા મનુષ્યો છે. ૨નો છઠ્ઠા વર્ગ શોધવાની રીત આ પ્રમાણે છે. દા.ત. $૨^૨ = ૨ \times ૨ = ૪ \times ૪$, $૪^૨ = ૧૬$, $૧૬^૨ = ૨૫૬$ આ રીતે ૨નો છઠ્ઠા વર્ગ એટલે ૨૯નો ઉપર દર્શાવેલો આંક સમજવો (પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર)

તિર્થાંલોકમાં અટીદ્વીપ પછી જે અસંખ્યાત દ્વીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્રો છે, તેમાં મનુષ્ય નથી, હોતા, માત્ર તિર્યચગતિનાં જીવો જ હોય છે.

અટીદ્વીપમાં આ પ્રમાણે ક્ષેત્રો આવેલા છે.

જંબૂદ્વીપમાં	ઘાતકીખંડમાં	અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં
૧ ભરતક્ષેત્ર	૨ ભરતક્ષેત્ર	૨ ભરતક્ષેત્ર
૧ ઐરવતક્ષેત્ર	૨ ઐરવતક્ષેત્ર	૨ ઐરવતક્ષેત્ર
૧ મહાવિદેહક્ષેત્ર	૨ મહાવિદેહક્ષેત્ર	૨ મહાવિદેહક્ષેત્ર
૩	૬	૬ કુલ ૩ + ૬ + ૬ = ૧૫ ક્ષેત્ર

તે પૈકી જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રનાં દક્ષિણ વિભાગમાં આપણે સર્વ મનુષ્યો વસવાટ કરીએ છીએ જેમાં વર્તમાન વિશ્વ આવી જાય છે.

અટીદ્રીપમાં અકર્મભૂમિનાં ક્ષેત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

જંબૂદ્રીપમાં	ઘાતકીખંડમાં	અર્ધપુષ્કરદ્રીપમાં
૧ હૈમવતક્ષેત્ર	૨ હૈમવતક્ષેત્ર	૨ હૈમવતક્ષેત્ર
૧ હૈરણ્યવતક્ષેત્ર	૨ હૈરણ્યવતક્ષેત્ર	૨ હૈરણ્યવતક્ષેત્ર
૧ હરિવર્ષક્ષેત્ર	૨ હરિવર્ષક્ષેત્ર	૨ હરિવર્ષક્ષેત્ર
૧ રમ્યક્ષ્વર્ષક્ષેત્ર	૨ રમ્યક્ષ્વર્ષક્ષેત્ર	૨ રમ્યક્ષ્વર્ષક્ષેત્ર
૧ દેવકુરુક્ષેત્ર	૨ દેવકુરુક્ષેત્ર	૨ દેવકુરુક્ષેત્ર
૧ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર	૨ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર	૨ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર
૬	૧૨	૧૨

આ રીતે અટીદ્રીપમાં અકર્મભૂમિનાં કુલ ૬ + ૧૨ + ૧૨ = ૩૦ ક્ષેત્રો છે.

આ સિવાયની આ રીતે અટીદ્રીપની તમામ વિગતો સહેલાઈથી જાણવા કોષ્ટક જાણવું.

અટીદ્રીપમાં રહેલા શાશ્વત પદાર્થો જાણવાનું કોષ્ટક

ક્રમ	પદાર્થોનું નામ	જંબૂદ્રીપમાં	ઘાતકી ખંડમાં	અર્ધપુષ્કર દ્રીપમાં	કુલ
૧.	વર્ષધર ક્ષેત્રો	૭	૧૪	૧૪	૩૫
૨.	વર્ષધર પર્વતો (મેરુસહિત)	૭	૧૪	૧૪	૩૫
૩.	પાંચમેરુપર્વતના પંડગવનમાં રહેલી શિલાઓ	૪	૮	૮	૨૦
૪.	શિલા ઉપર રહેલા જન્માભિષેક માટેનાં સિંહાસનો	૬	૧૨	૧૨	૩૦
૫.	શાશ્વતા કુલ પર્વતો-લવણસમુદ્રમાં	૮૨૬૯	૫૪૦	૫૪૦	૧૩૫૭
૬.	ઋષભકૂટ (ચક્રવર્તી નામ લખે છે તે)	૩૪	૬૮	૬૮	૧૭૦
૭.	કોટિશિલા (વાસુદેવ ઉપાડે છે તે)	૩૪	૬૮	૬૮	૧૭૦
૮.	વૈતાઢ્યમાં રહેલી ગુફાઓ (તમિસ્રા-ખંડપ્રપાતા)	૬૮	૧૩૬	૧૩૬	૩૪૦
૯.	વૈતાઢ્યમાં રહેલા બીલ (ભરતના ૭૨, ઐરાવતના ૭૨)	૧૪૪	૨૮૮	૨૮૮	૭૨૦
૧૦.	માગધ, વરદામ, પ્રભાસ તીર્થ	૧૦૨	૨૦૪	૨૦૪	૫૧૦
૧૧.	ખંડો (ભરત, ઐરાવત અને ૩૨ વિજયના છ-છ)	૨૦૪	૪૦૮	૪૦૮	૧૦૨૦
૧૨.	છ ખંડમાં મળીને ૩૨,૦૦૦ દેશો છે તે (૩૪માં મળીને)	૧૦,૮૮,૦૦૦	૨૧,૭૬,૦૦૦	૨૧,૭૬,૦૦૦	૫૪,૪૦,૦૦૦
૧૩.	૩૪ વિજયના આર્ય દેશ (૨૫૫ પ્રમાણે)	૮૬૭	૧૭૩૪	૧૭૩૪	૪૩૩૫
૧૪.	વૈતાઢ્ય ઉપરની શ્રેણીઓ ચાર-ચાર (૨ વિદ્યાધરની, ૨ આભિયોગિકની)	૧૩૬	૨૭૨	૨૭૨	૬૮૦
૧૫.	ગંગા-સિંધુ વગેરે મહાનદીઓ	૧૪	૨૮	૨૮	૭૦
૧૬.	મહાનદીના પ્રપાત કુંડો	૧૪	૨૮	૨૮	૭૦
૧૭.	મહાનદીની પરિવારભૂત નદીઓ	૧૪,૫૬,૦૦૦	૨૯,૧૨,૦૦૦	૨૯,૧૨,૦૦૦	૭૨,૮૦,૦૦૦
૧૮.	જંબૂ વગેરે મોટાં વૃક્ષ (પૃથ્વીકાયમય)	૨	૪	૪	૧૦
૧૯.	સીતા-સીતોદાના બે બાજુના મુખવન	૪	૮	૮	૨૦
૨૦.	મેરુ સંબંધી વન-ભદ્રશાલ,નંદન, સૌમનસ,પંડગવન	૪	૮	૮	૨૦
૨૧.	યુગલિક ક્ષેત્રો	૬	૧૨	૧૨	૩૦
૨૨.	અંતરદ્રીપો-(હિમવાન અને શિખરીના ૮ દાટાઓ ઉપર)	૫૬	૦	૦	૫૬
૨૩.	વિહરમાન પ્રભુની વિજયો, પુષ્કલાવતી, વત્સ, નલિનાવતી, વપ્ર	૪	૮	૮	૨૦
૨૪.	સૂર્ય અને ચંદ્ર	૨-૨	૧૨-૧૨	૭૨-૭૨	૧૩૨ સૂર્ય ૧૩૨ ચંદ્ર
		લવણમાં	કાલોદધિમાં		
		૪-૪	૪૨-૪૨		

આ સૂર્ય અને ચંદ્ર વગેરે સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન પ્રથમ તારામંડળ છે. જો કે અનિયતચારી છે. ક્યારેક સૂર્ય-ચંદ્રની ઉપર તો ક્યારેક સૂર્ય-ચંદ્રની નીચે ગતિ કરે છે. પરંતુ સૂર્ય-ચંદ્ર તથા ગ્રહોથી સદૈવ ૧૦ યોજન દૂર જ રહે છે. અને ૭૯૦ યોજનથી નીચે ક્યારેય આવતાં નથી. તેનાં ઉપર ૧૦ યોજન જતાં સૂર્યનું વિમાન આવે છે. તેનાથી ૮૦ યોજન ઉપર જતાં ચંદ્રનું વિમાન છે. તેનાથી ૧૦ યોજન ઉપર તારાનાં વિમાનો છે. એટલે.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૭૯૦ યોજન ઉપર	તારામંડળ રહેલું છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૦૦ યોજન ઉપર	સૂર્યનું વિમાન રહેલું છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૮૦ યોજન ઉપર	ચંદ્રનું વિમાન રહેલું છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૮૪ યોજન ઉપર	નક્ષત્રના વિમાન રહેલાં છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૮૮ યોજન ઉપર	બુધ (ગ્રહ)નાં વિમાન રહેલાં છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૯૧ યોજન ઉપર	શુક્રનું વિમાન રહેલ છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૯૪ યોજન ઉપર	બૃહસ્પતિનું વિમાન રહેલ છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૮૯૭ યોજન ઉપર	મંગળનું વિમાન રહેલ છે.
સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૯૦૦ યોજન ઉપર	શનૈશ્ચરનું વિમાન રહેલ છે.

આ પ્રકારે સંપૂર્ણ જ્યોતિષયુગ ૧૧૦ યોજન (૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન સુધી)માં ફેલાયેલ છે.

આ બધા જ્યોતિષી દેવનાં વિમાનો મેરુપર્વતની પરિધિથી ૧૧૨૧ યોજન દૂર રહીને મંડલાકાર ગતિથી પરિભ્રમણ કરતાં થકાં મેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. સૂર્ય - ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનો સ્વયં સ્વભાવથી જ પોતપોતાનાં મંડલમાં નિયમિતરૂપથી ગતિ કરે છે. માટે કોઈ પણ દેવોની સહાયતાની અપેક્ષા નથી હોતી અથવા કોઈ આવશ્યકતા હોતી નથી. તો પણ આભિયોગિક (સેવક) જાતિનાં દેવો પોતાનાં જાતિગત સ્વભાવનાં કારણે તેનાં વિમાનોને વહન કરતાં રહે છે. અને મનમાં એવા ભાવ રાખે છે કે અમે આ વિમાનોને ચલાવીએ છીએ.

ચંદ્ર - સૂર્યનાં વિમાનો ૧૬ - ૧૬ હજાર દેવો વહન કરે છે.

પ્રત્યેક ગ્રહના વિમાનને ૮ - ૮ હજાર દેવો વહન કરે છે.

પ્રત્યેક નક્ષત્રના વિમાનને ૪ - ૪ હજાર દેવો વહન કરે છે.

પ્રત્યેક તારાના વિમાનને ૨ - ૨ હજાર દેવો વહન કરે છે.

તેમાં ચંદ્રમાના વિમાનને પૂર્વમાં (આગળ)સિંહ સમાન આકૃતિવાળાં ૪૦૦૦ દેવો,

પશ્ચિમ (પાછળ) વૃષભ સમાન આકૃતિવાળા ૪૦૦૦ દેવો,

દક્ષિણમાં (બાજુમાં) હાથીની સમાન આકૃતિવાળા ૪૦૦૦ દેવો,

ઉત્તર (બાજુમાં) અશ્વની સમાન આકૃતિવાળા ૪૦૦૦ દેવો વહન કરે છે.

ચંદ્ર અને સૂર્ય મેરુપર્વતથી ઓછામાં ઓછા ૪૪૮૨૦ યોજનની અબાધાએ રહીને મેરુને પ્રદક્ષિણાનાં ક્રમથી સંપૂર્ણ ફરી રહે તેને એક મંડલ કહેવાય છે. અર્થાત્ ચંદ્ર-સૂર્યનાં મેરુને પ્રદક્ષિણાં કરતાં એવા ચક્રાકારરૂપે જે નિયત માર્ગ તેને મંડલ કહેવાય છે. સૂર્યના મંડલ ૧૮૪ છે અને તેના આંતરા ૧૮૩ છે. સૂર્યના ૬૫ મંડલો જંબૂદ્વીપમાં અને ૧૧૯ મંડલો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. સૂર્યનાં વિમાનનો વિષ્કંભ (પહોળાઈ) એક યોજનનાં ૪૮/૬૧ ભાગ પ્રમાણ છે. અને ૧૮૪ મંડલ છે. તેથી તે સર્વમંડલક્ષેત્રનાં ૧૪૪- ૪૮/૬૧ યોજન છે. અને એક મંડલથી બીજા મંડલ વચ્ચે અંતર બે યોજન છે. ૧૮૩ X ૨ = ૩૬૬ યોજન સંપૂર્ણ અંતરક્ષેત્ર છે.

જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે આજે જે ચંદ્ર - સૂર્ય હોય છે તે બીજે દિવસે અહીં હોતાં નથી. બીજે દિવસે બીજા ચંદ્રસૂર્ય આવે છે. એક સૂર્ય મેરુપર્વતથી પ્રદક્ષિણા બે દિવસમાં કરે છે. તેનું પરિભ્રમણક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અને લવણસમુદ્રમાં ૩૩૦ - ૪૮/૬૧ યોજન છે.

સૂર્યના પરિભ્રમણમાં પ્રથમ છ માસ દક્ષિણાયન કહેવાય છે. પછીના છ માસ ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. સર્વ આભ્યંતર મંડલ (પ્રથમ મંડલ)માં જ્યારે સૂર્ય હોય છે ત્યારે ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. ક્રમશઃ ઘટતાં ઘટતાં સર્વ બ્રાહ્મમંડલમાં (અંતિમમંડલમાં) જ્યારે સૂર્ય પહોંચે છે. ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. આ રીતે અટીદ્વીપમાં રાત્રિ અને દિવસનાં વિભાગને પાડનાર બન્ને સૂર્યનો પ્રકાશ છે.

અષાઢશુદ્ધ પૂનમ એ ઉત્તરાયણનો અંતિમ દિવસ.

પોષ શુદ્ધ પૂનમ એ દક્ષિણાયનનો અંતિમ દિવસ.

અષાઢ વદ એકમથી દક્ષિણાયન શરૂ થાય છે.

પોષ વદ એકમથી ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે.

દક્ષિણાયનનાં છ માસનાં કાળનાં પ્રથમ દિવસનાં પ્રારંભ સાથે જ (શ્રાવણવદ એકમ) ગુજરાતી અષાઢવદ એકમે પાવૃટ્ત્રતુનાં આરંભમાં ભરત-ઐરવતમાં દિવસની આદિમાં અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિનાં પ્રારંભમાં યુગની શરૂઆત થાય છે. આ રીતે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ બન્ને કાળ ભેગો કરતાં ૩૬૬ દિવસ - એક સંવત્સર થાય છે.

ભરત-ઐરવતમાં જ્યારે દિવસ હોય ત્યારે મહાવિદેહમાં રાત્રિ હોય, અને મહાવિદેહમાં દિવસ હોય ત્યારે ભરત-ઐરવતમાં રાત્રિ હોય છે. ભરત-ઐરવતમાં રાત્રિ-દિવસનું માપ સમાન હોય છે. અને પૂર્વ મહાવિદેહ પશ્ચિમ મહાવિદેહનું રાત્રિ-દિવસનું માપ સમાન છે. કારણ કે બે ચંદ્રમાં બને બે સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે ભરતમાં સૂર્ય આવે ત્યારે ઐરવતમાં પણ સૂર્ય હોય છે. અને પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ચંદ્ર હોય છે.

બન્ને સૂર્યો ઉદય-અસ્ત સમયે હજારો યોજન દૂર છતાં નજીક દેખાય છે. તેનું કારણ તે દૂર હોવાથી તેમનાં બિમ્બોનાં તેજનો પ્રતિઘાત થાય છે. તેથી જાણે નજીકમા હોય તેવો ભાસ થાય છે. અને સુખેથી જોઈ શકાય છે. અને મધ્યાહ્ને તો ૮૦૦ યોજન દૂર હોવા છતાં દૂર દેખાય છે. તેઓનાં તેજનાં અભિતાપથી સમીપ હોવા છતાં દૂર દેખાય છે. જે દુઃખેથી જોઈ શકાય છે.

ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં જે ઉષ્ણપ્રકાશ પડે છે તે પ્રકાશ સૂર્યનાં વિમાનનો છે. કારણ કે સૂર્યનું વિમાન પૃથ્વીકાયમય છે. અને તે પૃથ્વીકાયિક જીવોને આતપનામકર્મનો ઉદય હોય છે તેથી તે સ્વપ્રકાશ ક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં તે પૃથ્વીકાયિક વિમાનોનો ઉષ્ણપ્રકાશ પડે છે. તેની અંદર રહેલાં દેવ તો પોતાના દિવ્ય દેવોનાં સુખને આનંદપૂર્વક ભોગવે છે. પણ તેમનાં ચર-જ્યોતિષી વિમાનો હોવાથી વર્તુળાકારે મેઠુપર્વત ફરતાં ફર્યા કરે છે.

એક લાખ યોજનનાં જંબૂદ્વીપનાં વિસ્તારથી મંડલક્ષેત્ર બન્ને બાજુ ૧૮૦+ ૧૮૦ = ૩૬૦ યોજન બાદ કરતાં ૯૯૬૪૦ યોજનનું આંતર સામસામા બે સૂર્ય અને બે ચંદ્ર વચ્ચે હોય છે. આ ચંદ્ર - સૂર્યનાં પરિભ્રમણથી કાલનો વિભાગ થાય છે. તેનો આશય એ છે કે મુહૂર્ત - પ્રહર - દિવસ - રાત્રિ - પક્ષ - માસ-ઋતુ - અયન - વર્ષ - આદિ, આધુનિક શબ્દમાં સેકન્ડ - મિનિટ - કલાક - દિવસ - રાત્રિ - માસ - વગેરે આગમમાં આ કાલને વ્યવહારકાલ કહેવાય છે. આ વ્યવહારકાલની ગણનાનો આધાર ચંદ્ર - સૂર્યનું ભ્રમણ છે.

ઉપસંહાર

આ રીતે તિર્ચ્છાલોકની મધ્યમાં રહેલ જંબૂદ્વીપ નામના ક્ષેત્રનું જ્ઞાનીઓએ જે સ્વરૂપ પોતાના કેવળજ્ઞાનમાં જોયું છે અને આગમ દ્વારા શ્રુતજ્ઞાનમાં જે ગણિતાનુયોગરૂપે સમજાવ્યું છે તેને સમજી શ્રદ્ધા પ્રતીતિ કરવી.

તમેવ સચ્ચં નિઃશંકં જં જિણોહિં પવેઈયં

જિનેશ્વર દેવોએ જે કહ્યું છે તે સત્ય જ છે. આવી શ્રદ્ધા સમ્યગ્ દર્શનને પ્રગટ કરે છે. આ ગણિતાનુયોગ ચિત્તની એકાગ્રતામાં અનન્ય સહાયક છે. આ જંબૂદ્વીપ વગેરે ક્ષેત્રોમાં નદી, પર્વતો, વૃક્ષો વગેરે એકેન્દ્રિય આદિ જાતિઓમાં જીવ અનંતીવાર ઉત્પન્ન થયો અને મર્યો છે.

આ ક્ષેત્રોનું ગમનાગમન ત્યારે જે અટકે છે જ્યારે વિશ્વના પદાર્થોનો બોધ થાય વિષય કષાયથી જીવ ઉપરત થાય, આત્મતત્ત્વની શોધ થાય, પરિણતિની શુદ્ધિ થાય, પરમવિશુદ્ધિ થાય અને સર્વકર્મોથી વિમુક્ત બને અને લોકાગ્રે પહોંચી સિદ્ધ ક્ષેત્રે અનંતા સિદ્ધો જ્યાં બિરાજે છે ત્યાં પૂર્ણ આનંદમય સ્વભાવમાં સ્થિત પરમાત્મા બની જાય.

આત્માને પરમાત્મા બનાવવાના પરમઉપાયરૂપ સમ્યગ્ જ્ઞાન સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ ચારિત્રની આરાધનામાં ચિત્તને એકાગ્ર બનાવી દેવું અને ધ્યેય સુધી પહોંચી જવું એ જ એક લક્ષ - કર્તવ્ય છે. બીજું આ અટીદ્વીપમાંથી જ જીવો મોક્ષગમન કરી શકે છે. અટીદ્વીપ બહાર મૂકી દે તો પણ ત્યાં તેનું મૃત્યું થતું નથી એટલે મનુષ્યના જન્મ-મરણ અને મોક્ષ અટીદ્વીપમાંથી જ થાય છે.

આગમકારોએ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસૂત્ર આદિમાં અટીદ્વીપ વગેરે ક્ષેત્રલોકનું વર્ણન વિશદ્ રીતે કરેલ છે. જે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવોને અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. તેથી જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ આ વિશાળ ભૂગોળમાં આપણા આત્માએ આ બધા સ્થાનોને જન્મ-મરણ દ્વારા અનેક વખત સ્પર્શી લીધા છે. આ બધું વાંચી વિચારી આપણે આપણા જીવને સમજાવવાનો છે કે 'હે આત્મન્! હવે સ્થિર થઈ જા, સ્વભાવમાં જામી જા.' હવે તારે ક્યાંય જોવાનું, દેખવાનું ફરવાનું બાકી રહ્યું નથી. હવે પ્રાપ્તકરવાલાયક એક માત્ર સિદ્ધક્ષેત્ર છે. જ્યાં અનંતા સિદ્ધો બિરાજે છે અને સમયે સમયે કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશમાં સંપૂર્ણ લોકાલોકને નિહાળી રહ્યાં છે. નિજાનંદને ભોગવી રહ્યા છે. અપૂર્વ, અતુલ, અનંત, આત્મિક સુખમાં લીન બની ગયા છે. ત્યાં પહોંચી જવું અને અનંત સિદ્ધોમાં ભળી જવું એજ કાર્ય કરવાનું છે.

સર્વ જ્ઞાનાય ભવતુ